

שמא יהודה פרידמן

כתב-היד של התלמוד הבבלי - שיפולוגיה של כתיב

מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים מוגשים לשלמה מורג

בעריכת

משה בר-אשר

המרכז ללשונות היהודים וספרותיהם
האוניברסיטה העברית בירושלים

מוסד ביאליק • ירושלים

כתבי־היד של התלמוד הבבלי - טיפולוגיה של כתיב

לפרופ' שלמה מורג
לשון חכמים ברכה.

פתיחה

המאמר דלהלן אינו אלא התחלה וראשית למחקר יותר מקיף, שיעסוק בחלוקת כתבי־היד של התלמוד הבבלי לקבוצותיהם על פי בחני כתיב, מסורות לשון, עיצוב נוסח המשנה והתלמוד, פלאוגרפיה וקודקולוגיה. אין במאמר הזה אלא קווים ראשוניים לקראת מקצת ממסקנות המחקר ההוא, שיבוצע אף בצירוף חוקרים אחרים. נקודת המוצא בזה היא הכתיב והלשון בלבד.

יחזקאל קוטשר הוא שהחל בשעתו לזרז ולקדם את קביעת טיבם של כתבי־היד של הבבלי כדי להכריע על איזה כתבי־יד (או כתבי־יד) יש להשתית את תיאור הדקדוק של הארמית הבבלית.¹ כדרכו, התייחס קוטשר בעיקר להבחנה אחת - איזה כתבי־יד מייצג נאמנה את לשון אמוראי בכל ואיזה מסלפה: ציר של איכות - כתבי־יד "טובים", "אבות טקסטים", ולעומתם כתבי־היד שבהם שובשו התכונות המקוריות, בעיקר על ידי "המעתיקים של אירופה". נקודת המוצא של קוטשר בבחירתו הייתה לשון הגאונים (בעיקר לפי "הלכות פסוקות" כ"י ששון² ו"הלכות גדולות" כ"י פריז), ועל כן קבע בעיקר כתבי־יד אחד שיש להעריכו ככתבי־יד טוב, הוא כ"י המבורג (להלן כ"ה) של הבבות,³ עם ציון לפסחים כ"י קולומביה ככתבי־יד "חשוב ביותר" (בהסתמכו על א"ש רוזנטל).

המחקר הלשוני של כתבי־היד הבבלי התקדם הרבה במאמרו החשוב של בעל

1 קוטשר, מחקרים, עמ' רנב-רנה.

2 כיום כ"י פרידברג (טורונטו).

3 על אף הסתייגותו: "מצד אחד אין הוא טופס בבלי ממש, ומצד אחר יש כתבי־יד טובים ממנו". ראה קוטשר, מחקרים, עמ' רנג.

היובל, פרופ' שלמה מורג.⁴ כממלא אחרי קוטשר במשימתו הנ"ל, פנה מורג לקטעי כתבי-היד של התלמוד הבבלי שנשתמרו כגניזת קהיר כדי להעלות קווי לשון (כתיב, פונולוגיה, תצורה). ואמנם, קטעים אלה משמרים חומר לשוני רב אשר חרדת קדומין רוחפת עליו.⁵ אולם לא ביקש מורג להציג את לשון הקטעים כמסורת מסוימת בפני עצמה; אדרבה, הוא עמד על כך שאין הם עשויים מעור אחד וכי יש צורך דחוף לערוך מתקרי לשון לפי קבוצות.⁶ במאמרו התייחס מורג במיוחד לכי"ה לשם השוואה צורות לשוניות, ברוח דברי קוטשר.

קבוצה שלמה של כתבי-יד - התימניים - נחקרה אחר כך על ידי יחיאל קארה, תלמידו של מורג.⁷ עתה יש כידנו תיאור מקיף ומאלף של חטיבה בעלת מסורת לשונית ייחודית של הלשון הארמית. מכל מקום, אופי המחקר הזה, המחפש מסורת טובה ונאמנה, הזקיק את המחבר להישאר בעיקר בתוך תחומו שלו, כפי שהגדירו מראש. ומכאן אי אתה יודע על צורה "תימנית" מסוימת אם ובאיזו מידה היא מצויה בכתבי-יד שאינם תימניים. נוסף לכך, "כתבי-היד התימניים" הוגדרו מראש כקבוצה על פי נתונים חיצוניים ולא על פי בחנים לשוניים.

בעבודה הזאת נטלתי על עצמי לברר אם ניתן להגדיר "קבוצות-קבוצות של כתבי-יד, אשר בחנים טיפולוגיים יעמידו אותם", כמשאלתו-הוראתו של מורג.⁸ ומכאן שהשיטה שנקטתי בה במחקר זה שונה מאלו שצוינו לעיל. לא חיפשתי כתב-יד "טוב" מסוים, או קבוצה מסוימת של כתבי-יד "טובים" האמורה לשקף נאמנה את הלשון המקורי של התלמוד הבבלי. אף לא הנחתי שההבחנה היסודית שראוי לנו להשתמש בה היא צורות לשוניות נכונות ומקוריות לעומת צורות מסולפות. אדרבה, ביקשתי לעמוד על מלוא היקפן של התופעות הלשוניות, כדי שמן המכלול הזה והבנתו הנכונה נוכל להתחיל בהערכת ההתפתחות הלשונית, תהיה התפתחות זו פשוטה כפי שתהיה, או אפילו - וכך סביר לנו כבר מלכתחילה - מורכבת כפי שתהיה, ללא שחור ולבן לשוניים ברורים בכל מקרה ומקרה.

4 ראה מורג.

5 לקטע גניזה בבלי ממגילת קלף בעל תכונות לשון קדומות (הביאו בטובו לתשומת לבי ד"ר מרק ברגמן) עיין פרידמן, קטע.

6 על קטעי הגניזה כתב: "אמח, הללו אינם שווים בערכם, ואין הם מהווים קבוצה אחת, שאדם נותן בכל בניה אותם סימנים עצמם" (מורג, עמ' 61); "אין עורם עור אחד" (שם, עמ' 75). וכן: "עדיין אין בידינו מחקר לשוני מקיף על דרכם הלשונית של כתבי-היד [...] מחקר זה נראה לנו שיש לבנותו על קבוצות-קבוצות של כתבי-יד, שבחנים טיפולוגיים יעמידו אותן" (שם, עמ' 61, 75).

7 ראה קארה.

8 לעיל, הערה 6, שם.

עיונו באפיון כתבי-היד של הבבלי לקבוצותיהם מתבסס על המאגר הממוחשב של כתבי-היד השלמים של התלמוד הבבלי שהוכן במכון לחקר התלמוד על שם שאול ליברמן שבכית המדרש לרבנים באמריקה. מראשית תכנונו של מאגר זה נתתי דעתי להשתמש בו ולנצלו לחקר הלשון והסגנון. במשך השנים האחרונות, אגב העיון בתצלומי כתבי-היד ובנוסח המעובד שבמאגר, ערכתי רשימה ארוכה של בחנים ואמות מידה שיש בהם ללמד על חלוקת כתבי-היד לקבוצות ועל אופיין. רק מקצת העניינים יידונו בזה, ובס"ד יידונו יתרם במחקר המקיף הנ"ל שיחבסס על תיעוד מלא: שיירי כתבי-יד קדומים מגניזת קהיר ומגנזי אירופה ודומיהם, כתבי-היד השלמים ודפוסים ראשונים. אף ייכלל בו תיאור פלאוגרפי-קודקולוגי המיועד לקבוע תאריכים ומקומות, ידועים או משוערים. קבוצות-עדי הנוסח תיקבענה בנפרד ובאופן עצמאי על פי הבחנים השונים (לשון, נוסח ומלאכת הספר), וכל עד נוסח יתואר מבחינת השתייכותו ויחסו לקבוצות הללו. על בסיס זה ייערך דיון באופיין ובמהותן הלשוניים של הקבוצות השונות ובחריגות מהן, על מנת להעמיד תמונה מקפת של תולדות התכונות הלשוניות הניזונות על רקע המחקרים הקיימים בתחומים הללו. המאגר שהשתמשתי בו הוא מאגר מחקרי-פנימי, אשר כולל כתבי-יד אחדים שעובדו באקדמיה ללשון העברית. יש בו 88 יחידות, וכל יחידה היא נוסח מסכת אחת על פי כתבי-יד אחד (להלן נספח א). כיום ידועות כ-197 יחידות, כלומר חסרות במאגר עוד כ-109 יחידות, שמכללן 30 הן נוסח כ"י מינכן (להלן כ"מ). לא יאה זה רחוק להניח כי ההבדלים בכ"מ בין מסכת למסכת אינם גדולים בהשוואה ליחידות האחרות, ומכאן שהמאגר של 88 יחידות מהורה מדגם נכבד.⁹ מספרי ההיקריות שיצוינו להלן מכוונים לכלל ההיקריות במאגר כולו. כמה עניינים שיידונו במחקר הסופי יועלו כאן בקצרה בלבד, כגון אפיון כתבי-היד מבחינה פלאוגרפית-קודקולוגית על פי האפיונים המקובלים היום בספרות המחקר.¹⁰ להלן נציג את ארבע הקבוצות על פי סוגי כתיב, כפי שנתקבצו וכאו במהלך המחקר. על אף שאין מקום כאן לדיון לשוני מקיף, עם זאת נעיר הערות אחדות הרומזות על כיוונים בהמשך המחקר.

1. הקבוצה הראשונה ("הכתיב האשכנזי")

המחקר המודרני עסק בעיקר בכתבי-היד שאינם אשכנזיים דווקא, מתוך הנחה שכתבי-היד האשכנזיים שימשו מקור לדפוס התלמוד, וכי מהותם ואיכותם ידועות

9 ומה עוד שהחסרות (בעיקר) מטיפוס קודקולוגי "אשכנזי" הן, טיפוס המיוצג במאגרנו כאחת גדול, האמור על פי מסקנותינו לשקף אף כתיב "אשכנזי".

10 ראה לאחרונה רשימתו המקיפה של מיכאל קרופ.

היטב ואין הם משקפים תכונות לשון עתיקות מפני שהוגהו באירופה על פי הלשון התקנית של המקרא. לעומת כן, דווקא במסורות הספרדיות והמזרחיות יש למצוא תיעוד לשוני מהימן יותר. בתוצאות בדיקתנו יש כדי לערער ולהפריך כמה מן המוסכמות הללו. יתר על כן, נראה כי דווקא בקבוצה זו נשתמרו צורות "ארץ-ישראליות", כפי שהגדירן המחקר במחצית השנייה של המאה העשרים.¹¹

1.1 כתיב שתי יו"דין (יי) לדו-תנועה ay בסוף תיבה

במאמרו החלוצי "לשון חז"ל" פתח קוטשר את זיהוי שיטת הכתיב הארץ-ישראלית, ואגב זאת את בחירת המקורות המייצגים נאמנה את לשון המשנה, בכתיב שתי יו"דין (יי) לדו-תנועה ay בסוף תיבה,¹² שלדעתו נעקר ממקורותינו בהשפעת הבבלי.¹³ קוטשר העמיד דבריו על סמך הירושלמי, מדרשי האגדה וכתובות ארץ ישראל, ובניגוד לכתיב התלמוד הבבלי: "זה מכבר עמדו על כך, כי בפיוטי יניי מלמד כתיב שם הפייטן (בלי אל"ף) כיו"ד כפולה, כי מוצאו של פייטן זה מא"י היה".¹⁴ ברם בדיקתנו מראה שכתיב זה מצוי אף בתלמוד הבבלי, ודווקא בקבוצה האשכנזית של כתב-היד! כן מצאנו את התכונות הללו במספר כתב-יד נוספים ("נלוויים"), שלבסוף הבחנו בהם ככני קבוצה בפני עצמה - הקבוצה הרביעית.

- 11 אשר לעדי הנוסח של בבלי מגילה כבר העיר סגל, עמ' 126, אגב עיקר דיונו בשינויי גרסאות של חוכן: "המסורת האשכנזית מתייחדת אף בשימוש בכמה כתיבים הנחשבים 'ארצי-ישראליים', שמי, יוחי, מיכן וכו'". ברם אין ייחוד גדול באלה; שמי היא צורה מקראית, וכדפוסים רגיל מאוד בית שמי, ר' שמעון בן יוחי, מיכן. וראה להלן על הכתיבים הארץ-ישראליים המובהקים יוחי, שמי. לכתיבים ארץ-ישראליים בכ"י פירנצה (להלן כ"פ), סדר קדשים, ראה גלצר, ב, עמ' 47, כולל שמי, יוחי. כבר י"נ אפשטיין ציין את האופי הארץ-ישראלי של כ"פ, ראה להלן, הערה 123.
- 12 וכבר העיר זכריה פרנקל "על דרך הכתיבה בתלמוד הירושלמי [...] בסוף התיבה נוספת לפעמים יו"ד על יו"ד נח נראה: ר' חגי במ' חגי [...] ג"כ בהבאת פסקי תנ"ך, מעיי" (יח ע"ב, והשווה ח ע"ב, יא ע"א, יב ע"ב). וראה עתה קימרון, עמ' 143-144; זוסמן, כתובת, עמ' 150, הערה 453; רבינוביץ, עמ' לח; פרידמן, עמ' 56.
- 13 "בתלמוד הבבלי נשלט הכתיב 'אי'" (קוטשר, מחקרים, עמ' עח). כבר הרחבנו את הדיבור על כך שגילוי לשון חז"ל המקורי של ארץ-ישראל היה כרוך הרבה בזיהוי צורות השונות מאלה שבתלמוד הבבלי. העדר מחקרים מפורטים על כתיב הבבלי לתקופותיו, רבדיו וטיפוסיו מעיב על מידת הדיוק שאפשר להשיג לפי אותה גישה. ראה גלצר, ב, עמ' 59-60; כן ראה פרידמן, קטע; בר-אשר, הערה 55. מאמר זה מיועד אף לתרום משהו לקראת תיקון המצב הזה.
- 14 קוטשר, מחקרים, עמ' עט, ההדגשה שלי. פרנקל, ח ע"ב: "כירושלמי משתנה הרבה פעמים האל"ף קודם יו"ד ואחר יו"ד ליו"ד. יניי [...] זכ"י". וראה זולאי, עמ' 387.

1.1.1 שמות עצם פרטיים

- א. ינני. במסכת בכורות כו ע"א, בכ"פ: "בעי ר' ינני", ושם לא ע"א: "ר' ינני בר' שמע' א'" (ולהלן נצביע על סימנים המראים שמסורת אשכנז הקדומה ביותר תימצא דווקא בכ"פ, ובסדר קדשים דווקא!).
- ב. יוחיי (בצירוף ר' שמעון בן יוחיי). 10 היקרויות: 4 בכ"פ (3 בקדשים, 1 באגרת בבא מציעא), 1 בכ"י וטיקן (להלן כ"י) 134 ("איטלקי-אשכנזי", בפסחים) ו-5 בכתבי-יד שלא זוהו כאשכנזיים (כרכות כ"י פריז 671, יומא כ"י לונדון [להלן כ"ל] ופסחים כ"י 125 - 3 היקרויות¹⁵), אולם, כפי שנראה להלן, הם שייכים לקבוצה אחרת (הרביעית), שיש בה כמה כתיבים המשותפים לקבוצה הנידונה.
- ג. שמי (בצירוף בית שמי). באותם כתבי-יד ממש שמצאנו בהם יוחיי;¹⁶ נוסף עליהם בכתובות כ"י 113 ("איטלקי-אשכנזי")¹⁷ ובכתובות כ"י לנינגרד (אף הוא מן הקבוצה הרביעית).
- ד. זכיי (בצירוף רבן יוחנן בן זכיי). 14 היקרויות: 5 בכתבי-יד אשכנזיים (ביצה כ"י 134, מנחות כ"י 120), אחד בפסחים כ"י 125 ו-8 בכ"ל (אף הוא שייך לקבוצה הרביעית).

1.1.2 שמות עצם ושמות תואר

- א. כדיי (=כדאי). 13 היקרויות: 4 בכבא בתרא כ"פ; 3 בכתבי-יד אשכנזיים אחרים (שבת כ"מ 95, פסחים כ"י 134, סוטה כ"י 110) והיתר בקבוצה הרביעית: פסחים כ"י 125, בבא בתרא כ"י אסקוריאלי.¹⁸
- ב. יותר מדיי, בבא מציעא כ"פ.¹⁹
- ג. גביי (=גבאי). 4 היקרויות: בכורות כ"פ²⁰ וכ"י 119.
- ד. רשיי. 3 היקרויות: תמורה כ"י 120 ופסחים כ"י 125.²¹

- 15 ראה עליו פרידמן, מסכת, עמ' 372, הערה 8; הנ"ל, קבוצותיהם, עמ' 124.
- 16 בכרכות כ"י פריז 671 פעם אחת שמאיי, וראה להלן, הערה 20.
- 17 ראה דק"ס השלם, כתובות, עמ' 66-67: "במקום 'שמאי' [כצ"ל], אלא ששם כתוב 'במקום 'שמא''. ש"פ] כתוב שמיי".
- 18 3 היקרויות. בדפוסים רווח הכתיב כדאי, חוץ מ-4 היקרויות כדיי בכבא בתרא קסה ע"ב, כולן בצירוף "אני איני כדיי". אף הכתיב דיי ("שבלו שפתותיהם מלומר דיי") בעיקר בכתבי-יד אשכנז, אך גם ביומא כ"י JTS 218 (תימני), ושם אף במשנה.
- 19 בכרכות כ"י פריז 671 מראיי, וראה לעיל, הערה 15.
- 20 ושם גם גבאיי, וראה לעיל, הערה 15.
- 21 בתמורה כ"פ: רשאי (פעמיים). ראה קוטשר, מחקרים, עמ' פ, ד"ה כגון, וסימני הקריאה שם, ובמסקנות דלהלן.

1.1.3 כינוי חבור בגוף ראשון רבים

א. ידי. 22²² היקרויות: נדרים כ"מ 95 וכ"ו 110, גיטין כ"ו 140, בבא בתרא כ"פ, סנהדרין כ"י קרלסרוהה, חולין כ"ו 122; וכן ברכות כ"י פריז 671 ופסחים כ"ו 125.²³

ב. רגלי. 3 היקרויות: ברכות וסנהדרין כ"פ.

ג. כפיי. 3 היקרויות: ברכות כ"פ, סוטה כ"ו 110 (אשכנזיים) וכן סוטה כ"י אוקספורד heb. d. 20 (הקבוצה הרביעית).

ד. עיני. 9 היקרויות: כתבייד אשכנזיים - ברכות כ"פ, נזיר וסוטה כ"ו 110, בבא קמא ובבא מציעא כ"פ, סנהדרין כ"פ וכ"י קרלסרוהה; וכן ברכות כ"י אוקספורד הנ"ל ויבמות כ"מ 141 (הקבוצה הרביעית).

ה. חבירי. 40 היקרויות, כולן חוץ מאחת בכתבייד אשכנזיים: ברכות כ"פ, שבת כ"מ 95, סוטה כ"ו 110, בבא קמא ובבא מציעא כ"פ, סנהדרין כ"פ וכ"י קרלסרוהה, תמורה כ"ו 120, מעילה כ"פ וכ"ו 120, נידה כ"מ 95. נוסף עליהם ברכות כ"י פריז 671 ובבא בתרא כ"י אסקוריאל.

ו. רבותי. 6 היקרויות: בבא מציעא וסנהדרין כ"פ, שבת כ"מ 95 וגיטין כ"ו 140, וכן ברכות כ"י פריז 671 ופסחים כ"ו 125.

ז. בניי. היקרויות רבות, רובן בכתבייד אשכנזיים²⁴ ונוסף עליהם ברכות כ"י פריז 671, פסחים כ"ו 125, יומא וראש השנה כ"ל, כתובות כ"י לנינגרד ופסחים כ"י JTS Rab. 1608.²⁵

ח. נכסיי. 44 היקרויות, רובן בכתבייד אשכנזיים - כתובות כ"ו 113, נדרים כ"ו 110, גיטין כ"ו 140 ובבא בתרא כ"פ, ונוסף עליהם - יומא כ"ל, כתובות כ"י לנינגרד, בבא בתרא כ"י אסקוריאל ובבא בתרא כ"י פריז 1337.

ט. עדיי. 12 היקרויות: כתבייד אשכנזיים - חגיגה כ"מ 95, כתובות כ"ו 113, סוטה כ"ו 110, סנהדרין כ"פ וכ"י קרלסרוהה והנוסף הקבוע - כתובות כ"י לנינגרד.

י. עבדיי. הכול בכתבייד אשכנזיים - יבמות כ"י אוקספורד Opp. 248, גיטין כ"ו 140, סנהדרין כ"י קרלסרוהה וזבחים כ"ו 121.

22 הרישום כולל תחליות וסופיות: לידני, ויריי, וכן בדוגמאות שלהלן.

23 בדפוסים פעם אחת בתענית כא ע"א, "ידיי שלא חסו על ידיך".

24 ברכות כ"פ, שבת כ"מ 95, פסחים כ"ו 134, ביצה כ"מ 95 וכ"ו 134, ראש השנה כ"מ 95, כתובות כ"ו 113, נדרים כ"ו 110, גיטין כ"ו 140, קידושין אוקספורד Opp. 248, בבא מציעא ובבא בתרא כ"פ, סנהדרין כ"י קרלסרוהה, מנחות כ"ו 120, נידה כ"מ 95.

25 בכמה מסכתות אף בדפוסים.

יא. דבריי. 12 היקרויות, הכול בכתבי-יד אשכנזיים וחבריהם - פסחים כ"ו 134, ראש השנה כ"מ 95, סנהדרין קרלסרוהה, חולין כ"ו 121, בכורות כ"ו 119 ונידה כ"מ 95, וכן כתבי-יד ה"נלווים" להם - פסחים כ"ו 125 וראש השנה כ"ל. יב. דמיי. ערכין כ"ו 120.

1.1.4 מילות יחס

א. בפניי/לפניי. 55 היקרויות בכתבי-יד אשכנזיים - ברכות כ"פ, שבת כ"מ 95, פסחים כ"ו 134, ראש השנה כ"מ 95, גיטין כ"ו 140, סוטה כ"ו 110, בבא מציעא כ"פ, שבועות כ"פ, כ"ו 140 וכ"ו 156, זבחים כ"ו 121 וכן כתבי-היד מן הקבוצה הרביעית - פסחים כ"י JTS 1608, כ"ו 125, יומא כ"ל. ב. גביי. סנהדרין יט ע"ב כ"פ.

1.1.5 ארמית

א. מיניי (=ממני). 4 היקרויות בכתבי-יד אשכנזיים. ב. מיי (=מאי) איכ'. סוטה כ"ו 110 (וראה דק"ס השלם, סוטה, א, עמ' 28-29). מסתבר שאף הכתיב המורגל מי נקרא מאי. ראה פרידמן, זוטות. ג. אתיי (=באתי). בבא בתרא כ"י אסקוריאלי. ד. שדיי (=זרקתי). בבא מציעא כ"י אסקוריאלי וכ"פ, סנהדרין כ"פ.

בנוגע ל-ג-ד, פעלים, אין ספק ש-ay בסוף תיבה ארמית נתקיים בכתיב בשתי יו"דין אף שלא בכתבי-היד שעסקנו בהם עד כה, כגון בכ"ה בבא מציעא פג ע"א (דטפיי) ושם קג ע"ב (דשפיי), וכן הכתיב בעיי לכל צורותיו, הנמצא לא רק בכתבי-יד אשכנזי והדומים להם אלא אף בכתבי-יד תימניים ובכתבי-יד ספרדיים ככ"ה שלא נכללו בדיוננו לעיל. אשר לעברית, כבר חכמי המאה הי"ט ציינו את הכתיב בשתי יו"דין כסימן מובהק של מקורות ארץ-ישראליים.²⁶ וכן קוטשר הדגיש שהכתיב בבבלי הוא -אי ואילו במקורות הארץ-ישראליים הוא יי,²⁷ וכך נתקבל בדרך כלל לאחריו. עתה שראינו כי חטיבה שלמה של כתבי-יד הבבלי משתמשת כסיומת בשתי יו"דין במידה ניכרת, יש לנסח מחדש את הכלל הזה על פי חלוקת כתבי-היד לקבוצותיהם.

26 ראה ווייס, ב, עמ' 198: "ואף כן מדרך הירושלמיים כשנפגשו א. י. יחד באיזה מלה כמו תנאי, ודאי, שכותבים שני יודין תניי ודיי וגם במשנת הירושלמי נמצא כן כמו גוביי במקום גובאי". וראה לעיל, הערות 11, 13.

27 אמנם קוטשר נזהר בזה וכתב: "על השפעת הכתיב הבבלי (הדפוסים)" (קוטשר, מחקרים, עמ' פ), אבל בדרך כלל כתב "בתלמוד הבבלי", "בכתיב הבבלי", וכך הוכן על פי רוב.

1.2 השמטת אל"ף וכתובים אחרים בשמות עצם פרטיים

קוטשר ציין בהדגשה מיוחדת את הצורות ליעזר/לעזר במקום אליעזר/אלעזר על פי כ"י קאופמן של המשנה, אבות־טקסטים של הגלילית, כחובות מארץ־ישראל וכיוצא בזה, והסיק כי "בנידון השמות האלה יש בידינו כדי להוכיח, כי הצורה הקצרה צורה ארץ־ישראלית מובהקת היא [...] מצאת טקסט ובו מזדמנות הצורות הקצרות, ויהא מספרן מועט, הרי יש להניח, כי אב־טקסט לפניך",²⁸ ר"ל אב טקסט של לשון חז"ל נוסח ארץ־ישראל. אולם לפי אמת מידה זו ראוי היה לדון בכתב־יד אשכנזיים של הבבלי כאבות־טקסטים של לשון ארץ־ישראל!²⁹ העדויות לכך בכתב־יד לעזר כברכות כח ע"א כ"פ; שבת סה ע"א כ"מ 95; תמיד ל ע"ב כ"ו 120. אין הכוונה שכתב־יד זה שרד בכתב־יד אשכנזי בלבד, שכן הוא מצוי גם בכתבי הגאונים³⁰ ואף בכתב־יד ספרדי (ראש השנה יא ע"ב כ"מ 140),³¹ אלא שריכוזו בכתב־יד אשכנזיים מן הבבלי מעמיד זיקה מיוחדת בין קבוצה זו ובין כתבי ארץ־ישראל.³² כתובים אחרים:

א. יוסה (ולא יוסי).³³ 8 היקרויות: סנהדרין כ"פ ("יכה יוסה את יוסה"), כתובות כ"ו 113 וכתב־יד מן הקבוצה הרביעית - פסחים כ"ו 125, יומא כ"ל, בבא מציעא כ"י אסקוריאלי.

ב. הכתיב רבמי, רבסי בירושלמי (=ר' אמי, ר' אסי) מוכר היטב.³⁴ 22 היקרויות לרבמי: הרוב המכריע בכתב־יד אשכנזיים,³⁵ חלקן בקבוצה הרביעית - פסחים כ"ו

- 28 קוטשר, מחקרים, עמ' פב-פד. וראה פרנקל, ז, סוף ע"ב; מורג, אליעזר.
 29 אין לשכנח כי קוטשר הגדיר ש"חזקה טקסט א"י, היינו טקסט שעליו לא עברו קולמוסי מגיהים אירופיים", ואילו בכתב־יד הנידונים יש בהם לכאורה תרתי לגרועותא, בבלי ואשכנזי, ובכל זאת הם הם השומרים אותן תכונות ארץ־ישראליות. לכתב הארץ־ישראלי בכמה שמות ציינו כבר ראשוני החוקרים. ראה פורח, עמ' 10, 154; אפשטיין, מכוא, עמ' 1266-1269; "השמות ליעזר, לעזר, יוסה" (ואף צחונין, חוניני, חוניני), מיתוזדים לכתב הירושלמי, אע"פ שנמצאים לפעמים בסדרי זרעים וטהרות שבכ"י הבבלי, ובדורים נמצאים אף בכתבי הגאונים הבבליים: יוסה". ואנו מוסיפים עתה: לא במשנה בלבד אלא בבבלי עצמו, בכתב־יד הירושלמי ובקבוצה הרביעית דווקא.
 30 ראה לרין, עמ' XXVI; פרידמן, אילן, עמ' 106, הערה 69.
 31 ראה פרידמן, קטע, הערה 17.
 32 על עצם גשילת האל"ף ראה לאחרונה השערת שלשיר, עמ' 286. וראה פרנקל, לעיל, הערה 27.
 33 ראה בנדיר, עמ' 217.
 34 ראה קוטובסקי, עמ' 92, 396; פרנקל, קב ע"ב, המקשר להשמטת אל"ף כגון ליעזר; זוסמן, חקר, עמ' 55; ליברמן, עמ' 277 והערה 3. ועתה ראיתי שכבר עסק בזה קוהוט, ז, עמ' 244, אגב סגנון זה בערוך.
 35 מכאן ואילך נציין בהערות את כתב־יד על פי מספריהם כנספח א: 1, 38, 60, 71, 77.

125, יומא כ"ל, יבמות כ"מ 141 ופעם אחת בכתב-יד תימני - פסחים כ"י JTS 1623.

45 היקרויות לרבסי: 33 בכתב-יד אשכנז, 36 11 בקבוצה הרביעית, ופעם אחת בכבא בתרא כ"ה (ספרדי). ליברמן מעיר על הכתיב רבמי שבירושלמי "לפעמים גם בבבלי", 37 על סמך לוין (עמ' 88) ודקדוקי סופרים. 38 וכן העיר זוסמן שהוא "כתיב מצוי", 39 על סמך דקדוקי סופרים. 40 הציונים בדקדוקי סופרים הם לכי"מ, 41 ופעם אחת לפסחים כ"י אוקספורד 23 (קט' 366), שאותן יחידות ממנו שבדקנו שייכות לקבוצה הרביעית.

ג. רבבהו (=רבי אבהו). 43 היקרויות, מהן 27 בכתב-יד אשכנז, 42 13 בקבוצה הרביעית. 43 ר-3 בכבא בתרא כ"ה. אף יש 10 היקרויות בצורת שתי מילים: רב בהו, 44 בכתב-יד אשכנז (פסחים כ"ו 134) ובקבוצה הרביעית (ברכות כ"י פריז 671 וכ"י אוקספורד 23). זה אחד הכתיבים שמצא לוי גינצבורג בדברי הגאונים ושייכו לכתיב "בני ארץ ישראל". 45 לא מצאתיו במפתח אוצר השמות לירושלמי (ראה קוסובסקי), אבל הוא נמצא בבראשית רבה. 46

ד. רבבא (=רבי אבא). 47 16 היקרויות: 10 בכתב-יד אשכנז 48 ויתרן בקבוצה הרביעית. 49 בבא בתרא קמז ע"א כ"פ: "אמ' ל' רבבה [=רבי אבא] לרב אשי". 50

- 36 2, 4, 35, 55.
 37 ליברמן, עמ' 277, הערה 3.
 38 פסחים, עמ' 321, אות א (כי"מ וכ"י אוקספורד).
 39 זוסמן, סוגיות, עמ' 268.
 40 ברכות, עמ' 63, אות ס (גיליון כ"מ), ועיין בהגהות: "ועוד הרבה".
 41 השווה דקדוקי סופרים, חולין מו ע"ב מן הספר, אות צ; ראש השנה, עמ' 102, אות ו.
 42 1, 4, 24, 47, 71, 76, 88.
 43 2, 3, 7, 11, 30.
 44 עיין דקדוקי סופרים, ברכות, עמ' 241, אות ד; שם, בראשית רבה, עמ' 721.
 45 גינצבורג, עמ' 507.
 46 עמ' 721, ועיין זוסמן, סוגיות, עמ' 268, מן הספרות על פי ציוני; ושם, על פי "דקדוקי סופרים" ועוד: "ואין זה כתיב א"י דוקא". ועיין אברמסון, עמ' 385. בעל "דקדוקי סופרים" זיהה את הכתיבים הללו בכל מקום כקיצור השם המלא. ומה שכתב בברכות, עמ' 368, אות ה "וט"ס" אינו מוסב על הכתיב רבבהו אלא על הגרסה בן ולא בן אחי. ועיין קוהוט, כרך ז, עמ' 242.
 47 ראה פרידמן, תלמוד, עמ' 146 והערה 8, והג"ל, תלמוד, לשם.
 48 1, 47, 69, 71.
 49 2, 3.
 50 וראה דקדוקי סופרים, עמ' 402, אות ח, ואברמסון, ב"ב. בכ"י אסקוריאל: רחבה.

ה. רבכי (=רב ביבי). ברכות סב ע"ב כ"י פריז 51.671. רביכי (=רב ביבי) - בבא מציעא קט ע"א ב"פ, 52 שבועות ו ע"ב כ"פ. 53
ו. ר' ישמעל (=רבי ישמעאל). 5 היקריות, כולן בכתבייד אשכנז. 54

1.3 וי"וין וי"דין כפולות לציון עיצוריות

1.3.1 האות וי"ו

תופעה זו, הידועה היטב מן הכתיב הארץ-ישראל⁵⁵ וכן מכתבייד אשכנז שבתחום התפילה והפיוט,⁵⁶ שכיחה גם בכתבייד אשכנז של הבבלי ובכתבייד של הקבוצה הרביעית, כגון מתכוון⁵⁷ ליד הצורה השכיחה מתכוין; צוותא⁵⁸ לעומת צותא המופיעה בכתבייד תימניים וספרדיים וכמעט אינה מצויה באשכנזיים.⁵⁹ לדווקא 159 היקריות, בכתבייד אשכנז⁶⁰ והקבוצה הרביעית.⁶¹ גם לדוקא 159 היקריות, כולן בכתבייד התימניים⁶² והספרדיים.⁶³ בקבוצה הרביעית יש דווקא⁶⁴ ויש דוקא.⁶⁵ אף יש כתבייד אשכנז שבהם שכיחות שתי הצורות⁶⁶ או רק הצורה דוקא.⁶⁷ לצורה דווק' - שלה שתי תכונות אשכנזיות: וי"ו כפולה וקיצור האות

- 51 וראה דקרוקי סופרים, עמ' 364, אות מ.
52 שם, עמ' 320, אות ג.
53 שם, עמ' 8, אות מ; זוסמן, סוגיות, לעיל, הערה 45.
54 [53] (הסוגריים המרובעים מציינים ששם ההיקרות היא בכתובת יד שנייה), 59 ובספרי במדבר כ"ו 32 (ראה שרביט, כתיב, הערה 42), המיוחס לאיטליה, המאה ה"א לערך (ראה כהנא, עמ' 2). וראה בראשון, רומי, עמ' 142, 163.
55 ראה קימרון, עמ' 143-144; זוסמן, כתובת, עמ' 150-151; אלוגי, עמ' כט; כהנא, עמ' 130; רבינוביץ, עמ' לח.
56 ראה ביח"אריה, עמ' 307-308.
57 (+בכלה"ו): 40, 47, 73; הקבוצה הרביעית: 9, 12.
58 (+בל"מ): 47, 53, 70, 86, 87; הקבוצה הרביעית: 9, 63. בסך הכול 10 היקריות.
59 תימניים: 6, 8, 29; ספרדיים: 48, 62; הקבוצה הרביעית: 46, 51, 52, 55; אשכנזיים: 57, 68.
60 ארבע היקריות בכל אחת משלוש הקבוצות הראשונות ושתי היקריות בלבד באשכנז.
61 1, 4, 10, 36, 38, 40, 43, 44, 45, 47, 50, 53, 56, 57, 59-61, 67-71, 73, 77-79, 81, 83, 84.
62 5, 9, 11, 35, 42.
63 6, 8, 12, 16, 66.
64 5, 9, 35.
65 2, 3, 7, 37, 46, 55, 63.
66 1, 4, 10, 36, 38, 53, 56, 59, 68-74, 82, 84, 85.
67 39, 72, 74, 82, 85.

האחרונה - כ-30 היקריות, כולן בכתבי-יד אשכנז,⁶⁸ פרט ל-3 בכתבי-יד מן הקבוצה הרביעית (יבמות כ"מ 141). הצורה דוק נדירה, ב-3 כתבי-יד אשכנז⁶⁹ ובעבודה זרה כ"י פריז 1337. העולה מכל האמור לעיל הוא כי הווי"וין הולכות ומתרבות באשכנז.

1.3.2 האות יו"ד

לחייוב, חייובי - בכתבי-יד אשכנז בלבד; קניין/קניין - כמעט הכול בכתבי-יד אשכנז והדומים להם, כלומר, כתבי-יד מן הקבוצה הרביעית.

אין ספק כי השימוש בווי"ו כפולה וכו"ו כפולה לסימון עיצורים הוא ששחרר את הווי"ו והיו"ד היחידות לשמש אמות קריאה: קורבן, נוכרי, עורלה, חוכמה, קניין, צורות שכיחות בכתבי-יד אשכנז של הבבלי, הידועות גם מארץ-ישראל⁷⁰ ונודעו מכבר כסימני היכר של הכתיב האשכנזי הקדום;⁷¹ בנוסף התלמוד שבכתבי-יד אשכנז אפילו בשמות מן המקרא: מורדכי,⁷² יהושוע.⁷³

1.4 השמטת אל"ף נחה בסוף תיבה

א. חט במקום חטא. ידוע מכתבי-היד העתיקים של לשון חז"ל ומפיוטי יוני,⁷⁴ ושרד אף בירושלמי דפוס ונציה.⁷⁵ ב"דרכי משה" על הטור (אורח חיים ס"ו תקפג) הוזכרו "מקצת שנוהרים לאכול [ר"ל מלאכול] אגוזים בר"ה דאגוז בגימטריא חטא". כבר העיר קוטשר שהגימטריה "מבוססת על הכתיב חט, המצוי בכתבי-יד קדומים של ספרות חז"ל", והביא דוגמה מספרא כ"ו.⁷⁶ מאחר שנראה כי הנידון שם הוא מנהג אשכנזי, הרי יותר קרוב לשער שכתוב זה מוכר לאחרוני הראשונים באשכנז

68 4, 10, 36, 44, 47, 60, 61, 67, 70, 71, 73.

69 4, 75, 88.

70 ראה רבינוביץ, מעשים, עמ' 276; זוסמן, כתובת, עמ' 151.

71 ראה ויינברג, עמ' 21-22; בית-אריה, לעיל, הערה 55. וי"ו ויו"ד כאמות קריאה וכפליהן כעיצורים הוותים במחזורי אשכנז, ראה אלדר, עמ' 19, 27, 37, 40, 127, 154 ועוד.

72 היקרות אתה, 50.

73 מעל 150 היקריות, כמעט כולן בכתבי-יד אשכנז.

74 ראה פורת, עמ' 10, 105; רבינוביץ, עמ' 132 והערה 2; בנרוד, עמ' 217. כתיב זה מופיע גם במשנה כ"ק, ראה בית-אריה, עמ' 308; וכן בספרי במדבר, ראה בראשר, רומי, עמ' 142.

75 ראה קוטסובסקי, ג, עמ' 591, וכן במדרשי האגדה של ארץ-ישראל כגון ויקרא רבה, מהדורת מרגליות; פסיקתא רוב כהנא, מהדורת מנדלבוים; וכן בתרגום אונקלוס, דברים יט, טו.

76 על פי פורת; י" קוטשר, במכתב למערכת "הארץ", 14.2.62.

מתפוצתו הניכרת שם,⁷⁷ במיוחד בכתב-היד של הבבלי מקבוצת אשכנז והדומים להם.⁷⁸

ב. אף השמטת אל"ף בתיבה ברי (=בריא) יותר שכיחה בכ"פ ובכ"י אסקוריאל, בעוד שכ"ה מעדיף בריא.

1.5 צירוף הכינוי הדבוק של גוף ראשון לפועל

מקובל היה לייחס את הצורות מקבלני, מעידנו בכינוי נושאי דבוק⁷⁹ לארמית המזרחית ולעברית שבבבלי.⁸⁰ בזמן האחרון הוטתה הכף לצד ארץ-ישראל בתקופת התנאים.⁸¹ ניתן לחזק הטוה זו בכך שצורות אלו נשמרו בעיקר בכתבי האשכנז של התלמוד, הנוהג לקיים (ואף להרבות!) צורות עבריות עממיות ארץ-ישראליות, בשעה שכתב-היד הנוהגים את הכתיב הנקי - הספרדי והתימני - רגילים להחזיר את הצורות התקניות. נוסף בזה צורה חדשה שנשמרה בכתב-יד אשכנז: "וקרובני בעיני כאילו הולד ממזר" (יכמות לט ע"ב);⁸² "וקרובני בעיני להיות הולד ממזר" (שם קט ע"א).⁸³

1.6 ה"א מופקת תקנית בסוף תיבה

ה"א כזאת נשתמרה בלשונות "כוליה האי", "כוליה עלמא" (לעומת כולי השכיחה) בעיקר בכתב-יד אשכנז והדומים להם מן הקבוצה הרביעית.⁸⁴ מאידך (ו)אסכרא, בצורה העממית, בלא ה"א, וגם כאן רק בכתב-יד אשכנז והדומים להם.⁸⁵

1.7 צורות שונות

א. (ב)/(ד)מידעם (=מיד). בכתב-יד אשכנז והדומים להם, לא רק בנדרים אלא אף במסכתות הרגילות.⁸⁶

77	ראה ביח"אריה, עמ' 308. השווה כר-אשר, רומי, עמ' 142, הערה 20, בהרחבה.
78	ואף בדפוסים זבחים [!] מה ע"א.
79	ראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1260, ובהרחבה מורשת.
80	ראה מורשת, עמ' 141.
81	ראה כן-חיים, עמ' 30; פרידמן, חושינו, עמ' 37 והערה 4; שרביט, תופעות, עמ' 48-49.
82	כ"י אוקספורד, וכזה כ"מ וכ"י 111 (דק"ס השלם, כתובות, עמ' עב).
83	כ"י אוקספורד, וראה דק"ס השלם, כתובות, שם.
84	26 היקריות; בכ"י תימן 3 היקריות (+ד"ל).
85	הסופית ה הארמית דומה לעברית אשר עורערה בטיפוס הארץ-ישראלי (על פי כ"י קאופמן).
	ראה בריאשר, כתיבים, עמ' 85-88, 92.
86	וכך בהכאח לשון התלמוד אצל רב"ס, הוא "ר' ברוך מארץ יון" (שיטת הקרמונים, עמ' רכה).

ב. למיתן (=לחת), לצד למיתב.⁸⁷ כתבי-היד הללו אף קיימו נו"ן סופית בצורה הזוגית: שיריין, השיריין, ומי רגליין.

ג. כינוי נשוא דבוק בארמית י"ה, בלא יו"ד: איתיבה (=איתיביה), ככתיב החסר הרגיל בירושלמי (בבא קמא כ"פ וכ"י אסקוריאלי); היצאה (=היצאה, ההוצאה).⁸⁸

ד. שהו, (ב)כל שהו (=שהוא);⁸⁹ לוכל (=לאכול). כבר ראינו כמה דוגמות להשמטת אל"ף בכתיב הארץ-ישראלי האשכנזי, תופעה הידועה מן הירושלמי ושרדה אף בכתיב הגאונים.⁹⁰

ה. קיצורים. בס"ד נרחיב במקום אחר בעניין זה.⁹¹ כאן נזכיר רק את הקיצור על ידי השמטת אות אחת בסוף המילה, תופעה שכיחה במיוחד בכתבי-היד האשכנזיים ובחלק של הדומים להם: שמוא',⁹² שמעו', לעול', יציא', יוחנ', דילמ', הקד' (=הקדש), פע' [ם] אח' [ת]. כתבי-היד הנידונים נוהגים בזה כאופן כולל בשיטה המצויה בסגנון המזרחי הקדום בעיקר בסופי שורות.

2. הקבוצה השנייה ("הכתיב התימני")

קארה (עמ' 22 ואילך) תיאר את כתיב הארמית בכתבי-היד התימניים. כאמור, כתיבים מלאים של אל"ף מצעית מאפיינים את כתבי-היד הללו. חלק של הכתיבים יכולים לשמש סימני היכר להבחנת קבוצה זו מן הקבוצות האחרות, ואפשר להוסיף עליהם בחנים אחרים: אינאשי (=אינשי), 18 היקריות במאגר, כולן בכתבי-יד תימן, למעט אחת בלבד בכתבי-יד ספרדי - תענית כ"מ 140; גמארא, 9 היקריות, כולן בכתבי-יד תימן; (ו)אותימ(א), בכתבי-יד תימן בלבד.⁹³ הצורה ay בסוף תיבה בארמית כתובה לעתים קרובות איי: 190 היקריות להאיי (גם עם התחיליות בלמד"ו) במאגר, כולן בכתבי-יד תימן, חוץ מ-3 בכ"פ, כ"מ 95 וראש השנה כ"ל. במקום תנאי (כגון תנאי היא) מצינו תנאיי, 104 היקריות, כולן בכתבי-יד תימן, לבד מ-4 בפסחים כ"ו 125 ו-6 ביבמות כ"מ 141; תניי - 5 היקריות, כולן בכתבי-יד

87 אשכנז והקבוצה הרביעית. פעם (מיתן) ב-66 (תימני); פעמים אחדות בכ"ז של הככות, ומהן (בבא קמא עג ע"ב) שתוקן למיתן < למיתב. ראה פרידמן, אילן, עמ' 124-129; הנ"ל, נתן, עמ' 121-122.

88 ראה פרידמן, תלמוד, עמ' 38.

89 ראה בר-אשר, רומי, עמ' 142; פרידמן, שיירי, עמ' 18, הערה 45.

90 ראה אפשטיין, אמוראים, עמ' 150.

91 ראה במיוחד שרביט, כתיב, עמ' 101-111.

92 נמצא אף בכ"י קאופמן של המשנה (ראה שרביט, כתיב, עמ' 110).

93 ראה פרידמן, שיירי, עמ' 16 ועמ' 18; אברמסון, חפני, עמ' 96.

תימן. לצד אביו מצאנו אבאיי (עם תחיליות ד-, ל-), 73 היקרויות, כולן בכתב-יד תימן.⁹⁴ ויש צורות של כתיבים נוספים, כגון דכל עלמא במקום דכוליה (ה) עלמא, 35 היקרויות, כולן בכתב-יד תימן, לבד מאחת בכריתות כ"י אוקספורד.⁹⁵

3. הקבוצה השלישית ("הכתיב הספרדי")

קשה לאפיין את כתב-היד של קבוצה זו במה שיש בהם, וקל לאפינם במה שאין בהם. אותן צורות עממיות ומיוחדות שהבאנו לעיל כדי לאפיין את כתב-יד אשכנז או את כתב-יד תימן חסרות כמעט כליל בכתב-היד השייכים לכתיב הספרדי הנקי. דומה שמבחינה זו עברה הקבוצה הגידונה עריכה לשונית והתקנה יותר מן הקבוצות האחרות. אף התכונות שרשם קוטשר כדי להראות שכי"ה של הבבות הוא כתב-יד "טוב"⁹⁶ אינן מייחדות אותו ולא את הקבוצה שהוא שייך לה.

3.1 כתיב מלא באות אל"ף

כתיב זה, שהעמיד עליו קוטשר, הוא בוודאי תכונה "טובה" (קדומה) ואכן הוא נדיר מאוד בכתב-יד אשכנז. ברם הוא מצוי אף בתימן וכן בקבוצה הרביעית. הצורה חמארא שכיחה בכי"ה ומצויה אף בעבודה זרה כ"י פריז 1337, אבל גם בכתב-יד תימן פסחים ומועד קטן כ"י קולומביה ובכתובות כ"י לנינגרד. נראה שכתבים כגון מאית, צאית שייכים לנוסח התשתית אף בכתב-יד אשכנז (במיוחד בקדשים) ותימן, וכן כ"י אסקוריאל מן הקבוצה הרביעית (ובו הצורה מאית רווחת).

3.2 כתיבים אחרים

כתיבים אחרים שקוטשר הצביע עליהם במיוחד, כגון עסיקינן, בענן, רווחים בכל הקבוצות ושכיחים בכי"פ ואף בכי"מ.

3.3 סיפא/סופא

צורות אלו הן סימן היכר חשוב, ודומה ששניהם כתיבים קדומים אלא שסיפא נשתרש בכתב-יד אשכנז, אם כי הוא נמצא מעט אף בתימן⁹⁷ ושכיח בפסחים כ"י 125 ובכתב-יד אחרים של הקבוצה הרביעית. אמור מעתה, העדרו מאפיין את

94 השווה פרידמן, קצר, עמ' 203-206; בתמיד כו ע"א כ"י 120: אבוי. והשווה "רב פלטוי בר אבוי" = רב פלטוי בר אבוי (עפשטיין, עמ' חז). ואי"ה במק"א. עמר מנקד אבוי.

95 עיין פרידמן, קטע.

96 קוטשר, מחקרים, עמ' רנב-רנד. ועיין לעיל בפתיחה.

97 ככלל, בתימן זוהו לרוב חולם וצירי.

הכתיב הספרדי, ואילו סופא נתקבל בכל כתב-יד ספרד כמעט באופן בלעדי אבל שכיח אף בתימן, מצוי בקבוצה הרביעית וכן בכתב-יד אשכנזי בנדרים (!) כ"מ 95 בלבד. הכתיב סיפא רווח מאוד במחצית השנייה של עבודה זרה כ"י JTS Rab 15, שהועתקה מכתב-יד שונה מזה ששימש בסיס למחצית הראשונה. כתב-היד ששימש תשתית (vorlage) למחצית השנייה אינו שייך אפוא לכתיב הספרדי אלא לקבוצה הרביעית!⁹⁸ הרי שוב ראיה שסיפא ביו"ד שימש בכתיב הקדום. ראיה נוספת היא תפוצתה של סיפה (עם תחיליות ו-, מדר-ומד-). זו היא צורה קדומה השומרת על ה"א מופקת, ודווקא היא שומרת על יו"ד: מועד קטן קולומביה - תימן, ערכין כ"ו 119, ובקבוצה הרביעית כגון כריתות כ"י אוקספורד (!), וראה להלן.

4. סיכום ומסקנות והגדרת הקבוצה הרביעית

הכתיבים והצורות הלשוניות שבדקנו מסייעים בידנו לקבוע קני מידה ברורים וחד-משמעיים לחלוקת כתב-היד לקבוצותיהם. על פי בדיקה זו נתקבצו וכאו ארבע קבוצות, שלכל אחת מהן רשימת מגדירים המחייבים את המיון ללא ספקות. שלוש קבוצות מזדהות עם האפיון הקודקולוגי המקובל של כתב-היד (על אף שאינן חופפות לו), ואפשר אפוא לכנות את רשימות הכתיבים האלה הכתיב האשכנזי, הכתיב התימני והכתיב הספרדי. שני חידושים מפתיעים במיוננו: (א) קיום קבוצה רביעית שצירוף תכונותיה מוציאה מכל אחת משלוש הקבוצות ואף מספק אפיונים מיוחדים המאפשרים לנו לאפיין קבוצה זו בפני עצמה; (ב) גילוי כתיבים שנודעו עד עכשיו ככתיבים ארץ-ישראליים בתוך כתב-יד אשכנזי ובקבוצה הרביעית בהיקף רחב!

רק יחידה אחת מתוך רשימתנו לא הצטרפה כפשטות לאחת מן הקבוצות, והיא הכוללת את כריתות כ"י אוקספורד heb.b.1, אותה קטע גניזה מיוחס שתאריכו ד'תתפ"ג (העתיקו סופר מצפון-אפריקה), שיצא לאור במהדורה פקסימילית על ידי שניאור זלמן שכטר ושמעון סינגר.⁹⁹ יש בו כתיב מלא אל"ף בעברית: "ודאחוי מעיקרו הוא דאחוי", "רבה בר אבבו",¹⁰⁰ "אמטו הכי" - שלושה כתיבים ייחודיים בקורפוס שלנו, וכן "דכל עלמא", כמו בכתב-יד אשכנזי. כתב-יד זה מייצג אפוא כתיב קדום. מן

98 ראה פרידמן, מסכת: הנ"ל, קבוצותיהם.

99 ראה שכטר-סינגר, עמ' 5.

100 השווה אברמסון, הפני, עמ' 95.

101 ראה פרידמן, קטע.

הראוי היה להוציאו מכלל כל היחידות אלמלא הצירוף הנ"ל (דכל עלמא, סיפא) המצוי גם בפסחים כ"ו 125. כללנוהו אפוא בקבוצה הרביעית, דבר שמשמעותו תתברר להלן בדיון על קבוצה זו.¹⁰²

עד שיעלה בידנו לתאר את השתלשלות סוגי כתבי-היד ותכונותיהם הלשוניות יש לצפות להשלמת המחקר בתחומים רבים, בכללם תחומים שעדיין לא נערכו בהם כלל מחקרים מקיפים בני סמכא, כגון דרך מסירתו של הכבלי לארצות השונות ומקומה של ארץ-ישראל בתהליך זה; הכרעה במהות לשונה של מסכת נדרים ודומותיה ויחסן למסכתות הרגילות מבחינת הזמנים, המקומות ועוד; תיאור לשונם של כתבי הגאונים בעברית ובארמית ויחסה ללשון התלמוד; מיון תכונות כל כתבי-היד המקוטעים, בין היוצאים מגניזת קהיר ובין היוצאים מגניזות ואתרים אחרים, קבוצה האמורה לספק מידע על כתבי-היד של התלמוד הקדומים כדור או בכמה דורות למצויים בידנו בשלמותם או כמעט בשלמותם; השלמת הבדיקה בכתבי-היד השלמים האחרים; וכן תיאור הדפוסים הראשונים ותכונותיהם.

באשר לכתבים הארץ-ישראליים השולטים באשכנז, ודומה שהם אף הולכים ומתרכיבים שם, עלינו לשקול אפשרויות מגוונות: האם הגיע הכבלי לאשכנז דרך ארץ-ישראל¹⁰³ או שמא דרך כבל אלא שבני אשכנז העתיקוהו בכתבי הארץ-ישראלי המורגל אצלם? ואולי מקור מקצת הכתבים הללו בכבל של הגאונים אשר בין כתיבה יש ככתיב ארץ-ישראל, שמא דווקא במרכז מסוים בכבל, אפשר מקורב אף הוא למסורת ארץ-ישראל? ואולי המסורת של מזרח הים התיכון, שאנו עומדים לתארה להלן, הייתה הצינור העיקרי לאשכנז, ובחלקו אגב זיקתה של יהדות אשכנז לארץ-ישראל דרך איטליה, כשיטת הרבה חוקרים? בהעדר כל האמור וההכרעות שיש להכריע על פיו, אין במסקנותינו דלהלן אלא קווים ראשוניים וניסיונות לקראת בירור התופעות שעסקנו בהן והסברן.

העניין הראשון הזקוק לבירור הוא מהות הקבוצה הרביעית: האם לפנינו שרידי טיפוסים קדומים ששורשם קדום להתפלגות הקבוצות האחרות, או שמא בריאות מאוחרות הן המייצגות השפעות הדדיות של הקבוצות המרכזיות? ייתכן ששתי האפשרויות יתגלו כנכונות, אך יש כבר סימני היכר ברורים לכך שהאפשרות הראשונה בוודאי נכונה, וקרוב לומר שבאמצעות בירורה יימצא מפתח להבנת התהליך כולו.

102 ועיין היטב פרידמן, גאונים, עמ' 38-40 ("תיאור כתבי-היד") ודוק, כתיבים נוספים אצל שכטר-סינגר, עמ' 4. המיוחדים שבהם: הלין מילי, לדילי, ולך דילך.

103 ועיין ליברמן, עמ' 39, עמ' כא, הערה 2, ועוד.

הקבוצה הרביעית מורכבת מעשרים יחידות לערך. על פי המיון המקובל ארבע מהן כתב־יד "מזרחיים" הן ויתרן "ספרדיים". נעיין תחילה ב"מזרחיים". כ"ו 125 אין בו כתב מזרחי רגיל מבחינה פלאוגרפית.¹⁰⁴ היסוד האשכנזי-ארץ-ישראלי שבכתיבו בולט, כגון צורות שצוינו לעיל (יוחיי, יוסה), וכן צורות נוספות כגון אדן [!] במקום אדם, לצד צורות המשותפות לכתב־יד תימן ולכתב־יד המזרח: דאמי, רבי זורא.¹⁰⁵ יש לראות בכתב־יד זה חבר לקטעי גניזה מסוימים שלשונם כלשון הגאונים בהרבה עניינים, אבל דווקא כאלה הכוללים גם תכונות אשכנזיות-ארץ-ישראליות מעין כריתות כ"י אוקספורד הנ"ל וקטע בבא מציעא מתלמודם של גאונים.¹⁰⁶ בכל זה יש כדי לקרבנו לאזורי הים התיכון, בסביבות איטליה וצפון-אפריקה הסמוכה לה, כמקומם של כתב־יד אלה, בחינת סמוך ונראה לתורת ארץ-ישראל והשפעתה. אף כתובות כ"י לנינגרד, המוגדר, כמקובל, מזרחי - איננו כן אלא ביזנטי.¹⁰⁷ בו מצאנו כתיב יחידאי ליו במקום לאו,¹⁰⁸ שאינו מצוי ביחידות האחרות במאגר¹⁰⁹ והוא ידוע ככתיב ארץ-ישראלי.¹¹⁰ לצד הכתיב האשכנזי יש בו גם כתיב מזרחי: דאמי.

בין כתב־היד ה"ספרדיים" לפי המיון המקובל, שייחסנום לקבוצה הרביעית, אנו מוצאים את יומא, ראש השנה, תגיגה כ"ל. אולם כבר שיער מ' בית-אריה בבריקה ראשונית "שכ"ל נכתב באיטליה או באשכנז בסוף המאה ה"א - המאה ה"ב".¹¹¹ והנה אף כתב־יד זה שייך מטבעו לכתב־היד הקדומים שכתבים "אשכנזי-ארץ-ישראלי". תכונות כתיב אלה עשויות אפוא להטות את הכף לכך שמוצא כתב־היד באיטליה.¹¹² לקבוצה זו שייך אף כ"י אוקספורד (Opp. Add. fol. 23 (=קט' 366),

104 כמבט ראשון נראה לי איטלקי (ראה פרידמן, מסכת, עמ' 372, הערה 8). מפי מומחים לדבר שמעתי כאפשרויות תחילתיות: ביזנץ, צפון-אפריקה. ד"ר מרדכי גלצר הבטיחני לערוך בדיקה מדוקדקת.

105 ראה פרידמן, שירי, עמ' 17; אברמסון, תפני, עמ' 79.

106 ראה לעיל, הערה 101.

107 ראה גלצר, א, עמ' 161, ושם, עמ' 88 על זמנו, המאה ה"ד לערך; ועיין פרידמן, מסכת, עמ' 372, הערה 9.

108 ארבע פעמים, בטביכות דף סא ע"א - סו ע"ב, לעומת 76 לאו במסכת.

109 אבל הוא מופיע בתימן בחיבור מאיליו = מאי לאו (ראה קארה, עמ' 38).

110 עיין סוקולוף, עמ' 70 והערה 58, וכן עמ' 33, 73; ואף בכתבי הגאונים, כגון לרין, עמ' XXVI.

111 ראה גולינקין, עמ' לא, שכתב שם: "היה סופר אחד למס' יומא וסופר שני לשאר המסכתות [...] ברור לגמרי שהכתב איננו ספרדי". וראה שם, עמ' לג, בשם בית-אריה, וכן כתב שם:

"תליית הכתב מהקווים מרמזת כנראה על תקופה קדומה". עוד ראה שם, עמ' לד.

112 גולינקין רשם בין כתיביו ניכוד (=נעשה, עמ' לד, עמ' 327). בכתיב מילה זו הומה כ"ל לכתב־היד התימניים ולא לאשכנזיים כלל. ברם, אם הוא כתב־יד קרום מאיטליה, סביר לצרפו

ברכות ועירובין, הוא "בית נתן" המפורסם, שאזור כתיבתו "ספרד" במאה הי"ד-ט"ו.¹¹³ על מסורת הנוסח במסכת ראש השנה כתב גולינקין: "אולם אין ספק שכי"א [=אוקספורד] הוא נוסח אשכנזי מובהק המקורב באופן קבוע לכי"מ וכי"ו". מצירוף אפיון הכתיבים, ביניהם קדומים שאינם ידועים מכתבי"ד אשכנזי (המארא, ובעיקר צירוף שתי הצורות סיפא/סופא¹¹⁴), יותר סביר להניח שכתבי"ד זה לא הועתק מכתבי"ד אשכנזי¹¹⁵ אלא מכתבי"ד קדום מסוג כי"ל וכתבי"ד הקדומים האחרים מן הקבוצה הרביעית.

כ"י אסקוריאל לשלוש הככות, המפורסם בשל נוסח הירושלמי שבו, הוחזק ככתבי"ד ספרדי¹¹⁶ ברם אינו אלא פרוכנסלי, כפי שקבע מ' גלצר.¹¹⁷ וכבר העיר ליברמן באשר לנוסח הירושלמי שבו: "תן דעתך: נוסחאות כתבי"ד שלנו מתאימות ברובן הגדול והמכריע לעיטור, המאירי וספרי רבני דרום צרפת, לרבות השיבושים".¹¹⁸ נוסח הכבלי שבו אינו קדום וקרוב לנוסח הדפוס,¹¹⁹ אך נראה שכתבו מורשה הוא מן הכתיב הקדום, הקדם-אשכנזי-ארץ-ישראלי. גם כ"י JTS 1608 (=אדלר 850) הוחזק כספרדי,¹²⁰ כפי שכתב גולינקין: "הוא כ"י 'ספרדי' [...] אבל לאו דוקא מספרד".¹²¹ גלצר תיאר את כקדום מכתבי"ד שםאמצע המאה הי"ג ואינו מאוחר למאה הי"ב.¹²² זהו אפוא כתבי"ד קדום שאזור כתיבתו "ספרד" (לרבות צפון-אפריקה ועוד).¹²³ מכאן יוצא שיש הבדל מהותי בין אזורי הכתב והכתיב. מצד הכתיב אפשר שיש לקרב כתבי"ד זה לצפון-אפריקה, ככ"י אוקספורד

לשאר כתבי"ד של הקבוצה הרביעית, ובמיוחד לכי"ו¹²⁵, שאף בהם נמצאים כתיבים מזרחיים וכאלה הידועים גם מספרות הגאונים.

- 113 ראה גולינקין, עמ' מ, בשם בית-אריה.
 114 ברכות: 6 סיפא, 5 סופא; עירובין: 33 סיפא, 1 סופא (לא כללנו קידומות).
 115 כהסבר גולינקין, לעיל, הערה 111. ברם הוא משער שהן כ"י אוקספורד הספרדי הן נוסחי אשכנזי שאבו מנוסח כבלי משותף.
 116 רוזנטל-ליברמן, מבוא; אף לענין נוסח הכבלי שבו השווה אותו רוזנטל ל"ספרים שבאים מספרד, מן הישיבות" (רוזנטל, תולדות, עמ' 32).
 117 גלצר, ב, עמ' 46.
 118 רוזנטל-ליברמן, עמ' לח; ציינו גלצר: והשווה ווסמן, ושוכ, עמ' 116 ואילך, בהרחבה.
 119 ראה פרידמן, תלמוד, בבא מציעא, מבוא, עמ' 49, 66-67; ווסמן, שם (לעיל, הערה 117), משמי, והוסיף על דבריי.
 120 ראה רוזנטל, לשמועה, עמ' 248; הנ"ל, כ"י ששון, עמ' 55.
 121 גולינקין, עמ' כט והערה 98.
 122 ראה שם, עמ' ל.
 123 ראה בית-אריה, קודקולוגיה, עמ' 17.

heb.b.1 הג"ל שמעתיקו מלוב. כתב-היד הנידון מצטרף אפוא לסוג כתב-היד הקדומים שמקום כתיבתם יכול להיות בארצות שבמרכז הים התיכון או במזרחו. בקבוצה הרביעית כלולים אף כתב-ידי מאוחרים, כגון ברכות כ"י פרוז 671 המוחזק מזרחי. אפשר לטעון שהועתק מכתב-יד אשכנזי ולכן יש בו צורות כגון רבותיי, חביריי. ברם יש בו אף כתיבים מזרחיים: שמאיי, מדאיי, תנייא. סביר אפוא שהועתק מכתב-יד מן הטיפוס שתואר לעיל, או לחלופין שסופרו עדיין אמון על שיטת כתיב זו. פשיטא שבדרך זו אפשר לפרנס גם כתב-ידי אחרים בקבוצה זו, שכמה מהם אינם קדומים; ואם אמנם אחד מאלו מתקרב לסוג הקדום שתיארנו לעיל, הרי הוא בוודאי יכמות כ"מ 141.

הדמיון המפתיע בין כתיבי אשכנז ותימן בכמה וכמה פרטים (לצד שוויון כתב-ידי ספרד ותימן בכתיב מלא אל"ף, כמו שהדגיש קוטשר [ראה הערה 1]) רומז לכך שהקצוות הללו שמרו על יסודות מקוריים מן הכתיבים הבבליים, הנעדרים מן הכתיב הספרדי הנקי. אף שימור כמה וכמה יסודות ארץ-ישראליים¹²⁴ במסורת הכתיב האשכנזי מחייב לשקול מחדש את ההשקפה המקובלת בכל העניינים הללו. ראשית כול, מן הראוי לעמוד על נקודה כללית, והיא שאין להניח ששיטות הכתיב הקדומות היו אחידות וקבועות בכתיב אחד ויחיד בכל מילה או בכל תופעה, וקשה להניח שהיה אב טיפוס קדום בעל תכונות מנופות, נקיות וטהורות. דווקא בגלל רב-גוניות זו נמצא שהכתיבים שנודעו כ"בבליים" נמצאים אף בארץ-ישראל¹²⁵ והכתיבים שנודעו כארץ-ישראליים נמצאים אף בבבל¹²⁶ וכיחסים שונים בתקופות שונות. ייתכן שבתקופות קדומות כבר פעלו הכוחות לקראת האחדה והעדפה של כתיבים מסוימים.

דומה שבשיטות הכתיב שנתגבשו אחר כך, והן שלוש הקבוצות הראשונות שעסקנו בהן, פעלה מגמת ההאחדה וההתקנה ביתר שאת. כך שאם בכתבי הגאונים אנו מוצאים למיתן לצד למיתב, הרי בקבוצות תימן וספרד מיושם כוח ההתקנה לכיוון למיתב, ורק באשכנז נשאר למיתן בכמות ניכרת. מעניין ששיטת ההתקנה הספרדית ללשון הארמית העדיפה בתיבות רבות דווקא את הצורות העממיות על פני התקניות, כגון למיתב, מידי, כולי, ואילו באשכנז נשארו היקריות אחרות של למיתן, מידעם,¹²⁷ כוליה התקניות. הוזה אומר, העובדה שהצורות העממיות האלה גוברות

124 בנוגע לנוסח המשנה ראה אפשטיין, עמ' 6, 8; הנ"ל, מבוא, עמ' 1269, הערה 2; פרידמן, תלמוד², מבוא, עמ' 85-86.

125 ראה בראשר, הטיפוסים, עמ' 217-212; בראשר, עמ' 668-669.

126 ראה פרידמן, קטע.

127 רוח כנדרים, ובקבוצת אשכנז אף במסכתות הרגילות. צמידות זו, שמצאנו כמותה גם לעניינים אחרים, ראוייה לכירור נרחב.

בספרד איננה סימן למסירה קדומה ללא התערבות והתקנה אלא להפך. רק שכאן פעלה ההתקנה להערפת הצורות העממיות דווקא. הישרדות הצורות התקניות זעיר פה זעיר שם באשכנו סימן היא להיעדר התערבות בהן. אף דומה שבאשכנו פעלה התקנה בארמית להערפת הצורות התקניות ותיקון הצורות העממיות, שמהן נותרו רק שרידים מעטים (אזא = אול!) המלמדים שגם אלה בכלל מסירת התשתית. ובעברית הוא להפך: בספרד, בוודאי בהשפעת המקרא, פעלה האחדה תקנית ביחס לעברית, ודווקא באשכנו נשארו אפוא הרבה צורות עממיות ארץ-ישראליות קדומות.

במצאים אלה יש בכרי ידיעות ומסקנות חדשות באשר להצעת קוטשר בזמנו לראות דווקא בכי"ה של הבבות את המייצג המהימן וה"טוב" של הלשון (קוטשר טיפל רק בארמית!) הקדומה. עתה נראה ביתר ברור שמעליותא זו הרי היא בחלקה פרי עריכה לשונית שפעלה בקבוצת הכתיב הספרדי הנקי, וכי"ה הוא המייצג הכולט של התקנה לשונית זו.¹²⁸ מגמה זו עוד נראית באופן ברור בתיקונים משניים שבכתב-יד זה.¹²⁹ ודווקא כתב-יד של הקבוצה האשכנזית, ובוודאי הם מעשי ידיהם של אותם "סופרים אירופיים" שהוזכרו רבות כמטשטשי הלשון המקורית,¹³⁰ דווקא אלה נאמנים ומהימנים לתופעות קדומות רבות, אפילו אינן אלא מיעוט לצד הצורות ההולכות וגוברות גם שם, אך מיעוט המעיד על שורשי מסורת קדומים מבחינת הכתיב והלשון.

מתוך שעסקנו באפיון אוסף שלם של כתב-יד, ולא בכתב-יד בודד, ואף לא הצטמצמנו בגבולות העברית בלבד או בגבולות הארמית בלבד, עלו בידנו סימני היכר לא לאב-טקסט מסוים, האמור לצלם או להקפיא את הממצא המקורי, אלא לשלוש שיטות כתיב שהיו נהוגות בימי הביניים, אמתתה ואיכותה של כל אחת בצדה. אף הצבענו על קבוצה רביעית שנראה כי באמצעותה נוכל להעמיק בהגדרת שיטות הכתיב שהיו נהוגות בכתב-יד של התלמוד הבבלי בתקופות הקדומות.

128 ראה פרידמן, האשה, עמ' 317, הערה 135 (ושם בעיקר לענייני נוסח); ועיין בווארין, עמ' 125-124 ומה שכתב בשמי בהערות 40, 43.

129 ראה קוטשר, מחקרים, עמ' רנ"ג ("ונתלתה האל"ף"); פרידמן, כתיב, עמ' קנא והערה 75.
130 לאחר שבחר ארבעה כתב-יד, וכי"ה אחד מהם, כהתחלת הדרך להציג את הארמית הבבלי, ציין קוטשר, מחקרים, עמ' רנה, שיתרון קבוצה זו שהיא "לא תציג לפנינו לשון מדומה, מעשה ידי מעתיקים, אירופיים בעיקר".

נספח א - מאגר כתבי־היד (לפי מסכתות)

31. חגיגה גטינגן 3	1. ברכות פירנצה II I 7-9
32. חגיגה מינכן 6	2. ברכות אוקספורד Opp. Add. Fol.
33. חגיגה מינכן 95	23
34. חגיגה וטיקן 171	3. ברכות פריז 671
35. יבמות מינכן 141	4. שבת מינכן 95
36. יבמות אוקספורד Opp. 248	5. עירובין אוקספורד Opp. Add. Fol.
37. כתובות לנינגרד	23
38. כתובות וטיקן 113	6. פסחים קולומביה X893-T141
39. נדרים מינכן 95	7. פסחים JTS Rab 1608
40. נדרים וטיקן 110	8. פסחים JTS Rab 1623
41. נזיר וטיקן 110	9. פסחים וטיקן 125
42. סוטה אוקספורד heb. d. 20	10. פסחים וטיקן 134
43. סוטה וטיקן 110	11. יומא לונדון Harl. 5508
44. גיטין וטיקן 140	12. יומא JTS Rab 218
45. קידושין אוקספורד Opp. 248	13. יומא מינכן 6
46. בבא קמא אסקוריאל G-I-3	14. סוכה JTS Rab 1608
47. בבא קמא פירנצה II I 7-9	15. סוכה מינכן 140
48. בבא קמא המבורג 165	16. סוכה אוקספורד heb. e. 51
49. בבא מציעא אסקוריאל G-I-3	17. ביצה גטינגן 3
50. בבא מציעא פירנצה II I 7-9	18. ביצה מינכן 95
51. בבא מציעא המבורג 165	19. ביצה וטיקן 134
52. בבא בתרא אסקוריאל G-I-3	20. ראש השנה לונדון Harl. 5508
53. בבא בתרא פירנצה II I 7-9	21. ראש השנה JTS Rab 218
54. בבא בתרא המבורג 165	22. ראש השנה JTS Rab 1608
55. בבא בתרא פריז 1337	23. ראש השנה מינכן 140
56. סנהדרין פירנצה II I 7-9	24. ראש השנה מינכן 95
57. סנהדרין קלסרוהה רויכלין 2	25. תענית מינכן 140
58. מכות מינכן 95	26. מגילה קולומביה X893-T141
59. שבועות פירנצה II I 7-9	27. מגילה גטינגן 3
60. שבועות וטיקן 140	28. מגילה מינכן 140
61. שבועות וטיקן 156	29. מועד קטן קולומביה X893-T141
62. עבודה זרה JTS Rab 15	30. חגיגה לונדון Harl. 5508

76. ערכין וטיקן 120
 77. תמורה פירנצה II I 7-9
 78. תמורה וטיקן 119
 79. תמורה וטיקן 120
 80. כריתות אוקספורד heb. b. I
 81. כריתות וטיקן 119
 82. כריתות וטיקן 120
 83. מעילה פירנצה II I 7-9
 84. מעילה אוקספורד Opp. 726
 85. מעילה וטיקן 120
 86. תמיד פירנצה II I 7-9
 87. תמיד וטיקן 120
 88. גידה מינכן 95
 63. עבודה זרה פריז 1337
 64. הוריות מינכן 95
 65. הוריות פריז 1337
 66. זבחים קולומביה X893-T141
 67. זבחים וטיקן 119
 68. זבחים וטיקן 121
 69. מנחות וטיקן 120
 70. חולין וטיקן 121
 71. חולין וטיקן 122
 72. בכורות פירנצה II I 7-9
 73. בכורות וטיקן 119
 74. ערכין אוקספורד Opp. 726
 75. ערכין וטיקן 119

נספח ב - החלוקה לקבוצות

50. בבא מציעא פירנצה II I 7-9
 53. בבא בתרא פירנצה II I 7-9
 56. סנהדרין פירנצה II I 7-9
 57. סנהדרין קרלסרוהה רויכלין 2
 58. מכות מינכן 95
 59. שבועות פירנצה II I 7-9
 60. שבועות וטיקן 140
 61. שבועות וטיקן 156
 64. הוריות מינכן 95
 67. זבחים וטיקן 119
 68. זבחים וטיקן 121
 69. מנחות וטיקן 120
 70. חולין וטיקן 121
 71. חולין וטיקן 122
 72. בכורות פירנצה II I 7-9
 73. בכורות וטיקן 119
 74. ערכין אוקספורד Opp. 726
 קבוצת הכתיב האשכנזי
 1. ברכות פירנצה II I 7-9
 4. שבת מינכן 95
 10. פסחים וטיקן 134
 18. ביצה מינכן 95
 19. ביצה וטיקן 134
 24. ראש השנה מינכן 95
 33. חגיגה מינכן 95
 34. חגיגה וטיקן 171
 38. כתובות וטיקן 113
 39. נדרים מינכן 95
 40. נדרים וטיקן 110
 41. נזיר וטיקן 110
 43. סוטה וטיקן 110
 44. גיטין וטיקן 140
 45. קידושין אוקספורד Opp. 248
 47. בבא קמא פירנצה II I 7-9

8. פסחים JTS Rab 1623
 12. יומא JTS Rab 218
 16. סוכה אוקספורד heb. e. 51
 21. ראש השנה JTS Rab 218
 26. מגילה קולומביה X893-T141
 29. מועד קטן קולומביה X893-T141
 66. זבחים קולומביה X893-T141
- הקבוצה הרביעית (יסודה מזרח הים
 התיכון)
 2. ברכות אוקספורד Opp. Add. Fol.
 23
 3. ברכות פריז 671
 5. עירובין אוקספורד Opp. Add. Fol.
 23
7. פסחים JTS Rab 1608
 9. פסחים וטיקן 125
 11. יומא לונדון Harl. 5508
 20. ראש השנה לונדון Harl. 5508
 30. חגיגה לונדון Harl. 5508
 35. יבמות מינכן 141
 36. יבמות אוקספורד Opp. 248
 37. כתובות לנינגרד
 42. סוטה אוקספורד heb. d. 20
 46. בבא קמא אסקוריאל G-I-3
 49. בבא מציעא אסקוריאל G-I-3
 52. בבא בתרא אסקוריאל G-I-3
 55. בבא בתרא פריז 1337
 62. עבודה זרה JTS Rab 15 (המחצית
 השנייה)
 63. עבודה זרה פריז 1337
 65. הוריות פריז 1337
 80. כריתות אוקספורד heb. b. 1
75. ערכין וטיקן 119
 76. ערכין וטיקן 120
 77. תמורה פירנצה II I 7-9
 78. תמורה וטיקן 119
 79. תמורה וטיקן 120
 81. כריתות וטיקן 119
 82. כריתות וטיקן 120
 83. מעילה פירנצה II I 7-9
 84. מעילה אוקספורד Opp. 726
 85. מעילה וטיקן 120
 86. תמיד פירנצה II I 7-9
 87. תמיד וטיקן 120
 88. נידה מינכן 95
- קבוצת הכתיב הספרדי
 13. יומא מינכן 6
 14. סוכה JTS Rab 1608
 15. סוכה מינכן 140
 17. ביצה גטינגן 3
 22. ראש השנה JTS Rab 1608
 23. ראש השנה מינכן 140
 25. תענית מינכן 140
 27. מגילה גטינגן 3
 28. מגילה מינכן 140
 31. חגיגה גטינגן 3
 32. חגיגה מינכן 6
 48. בבא קמא המבורג 165
 51. בבא מציעא המבורג 165
 54. בבא בתרא המבורג 165
 62. עבודה זרה JTS Rab 15 (המחצית
 הראשונה)
- קבוצת הכתיב התימני
 6. פסחים קולומביה X893-T141

ביבליוגרפיה

- אברמסון = ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד.
 אברמסון, ב"ב = מסכת בבא בתרא, תרגם ופירש ש' אברמסון, ירושלים 1958.
 אברמסון, חפני = הרב שמואל בן חפני (גאון סורא), פרקים מן ספר מבוא התלמוד, ההדיר ש' אברמסון, ירושלים תש"ן.
 אלדר = א' אלדר, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, כרך ראשון: ענייני הגייה וניקוד, ירושלים תשל"ט.
 אלוני = נ' אלוני, קטעי גניזה של משנה, תלמוד ומדרש מנוקדים בניקוד ארץ-ישראלי, ירושלים תשל"ד.
 אפשטיין = י"ג אפשטיין, "המדע התלמודי וצרכיו", ידיעות המכון למדעי היהדות ב(תרפ"ה), עמ' 5-22.
 אפשטיין, אמוראים = י"ג אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, ירושלים-תל-אביב 1962.
 אפשטיין, מבוא = י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים-תל-אביב תש"ח (תשכ"ד).
 בוירין = ד' בוירין, "ללקסיקון התלמודי III", תעודה ד (תשמ"ו), עמ' 115-127.
 בית-אריה = מ' בית-אריה, "ניקודו של מחזור ק"ק ורמייזא", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, א, ירושלים תשל"ב, עמ' 302-347.
 בית-אריה, כ"י קאופמן = מ' בית-אריה, "כתב-יד קאופמן של המשנה - מוצאו וזמנו", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), קובץ מאמרים בלשון חז"ל, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 123-142.
 בית-אריה, קודקולוגיה = M. Beit-Arié, *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981
 בן-חיים = ד' בן-חיים, "ועוד עיון להערכת הכרונולוגיה בלשון", בתוך: י' זקוביץ וא' רופא (עורכים), ספר יצחק אריה זליגמן, א, ירושלים תשמ"ג, עמ' 25-42.
 בנדויד = א' בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים, א, תל-אביב תשכ"ז.
 בר-אשר = מ' בר-אשר, "לשון חכמים - דברי מבוא", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 657-688.
 בר-אשר, הטיפוסים = מ' בר-אשר, "הטיפוסים השונים של לשון המשנה", תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 187-220.
 בר-אשר, כתיבים = מ' בר-אשר, "כתיבים שלא הובנו", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 85-92.
 בר-אשר, רומי = מ' בר-אשר, "עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתב-יד רומי 32 לספרי במדבר", תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 139-165.

- גולניקין = ד' גולניקין, פרק יום טוב של ראש השנה בבבלי: מהדורה מדעית עם פירוש, עבודת דוקטור בבית המדרש לרבנים באמריקה, ניו-יורק תשמ"ח.
 גינצבורג = ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, ב, ניו-יורק תרפ"ט.
 גלצר = מ' גלצר, עטור סופרים (ספר העיטור) לרב יצחק בן רב אבא מארי, פרקי מבוא, ירושלים תשד"ם (2 כרכים).
 דקדוקי סופרים = דקדוקי סופרים, לרנ"נ ראבינאוויטץ, ט"ו חלקים, מינכן תרכ"ח-תרמ"ו (ירושלים-ברוקלין-מאנטריאל תש"ך).
 דק"ס השלם, כתובות = מ' הרשלר (עורך), מסכת כתובות עם שינויי נוסחאות, ירושלים תשל"ב.
 דק"ס השלם, סוטה = א' ליס (עורך), מסכת סוטה עם שינויי נוסחאות, ירושלים תשל"ז-תשל"ט (2 כרכים).
 ווייס = א"ה ווייס, דור דור ודורשיו, וינה תרל"ו (ירושלים-תל-אביב) (5 כרכים).
 ויינברג = W. Weinberg, *The History of Hebrew "Plene" Spelling*, Cincinnati 1985
 זולאי = מ' זולאי, "רבם של הפיטנים", התקופה כח (תרצ"ו), עמ' 378-387.
 זוסמן, ושוב = י' זוסמן, "ושוב לירושלמי נזיקין", מחקרי תלמוד א (תש"ן), עמ' 133-55.
 זוסמן, חקר = י' זוסמן, "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר-יהודה", תרביץ נט (תש"ן), עמ' 76-11.
 זוסמן, כתובת = י' זוסמן, "כתובת הלכתית מעמק בית-שאן", תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 158-88.
 זוסמן, סוגיות = י' זוסמן, סוגיות בבליות לסדרים זרעים וטהרות, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ט.
 טלשיר = ד' טלשיר, "אל"ף קלה", לשוננו נו (תשנ"ג), עמ' 286-285.
 כהנא = מ' כהנא, אקדמות להוצאה חרשה של ספרי במדבר, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב.
 לוי = ב"מ לוי, מתיבות, ירושלים תרצ"ד.
 ליברמן = ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה.
 מורג = ש' מורג, "מחקר הארמית הבבלית וכתבי-היד של הגניזה", תרביץ מב (תשל"ג), עמ' 78-60.
 מורג, אליעזר = ש' מורג, "(א)ליעזר", לשוננו מה (תשמ"א), עמ' 159.
 מורשת = מ' מורשת, "הפועל בבינוני עם כינוי נושאי חבור (אנקליטי)", בר-אילן טז-יז (תשל"ט), עמ' 143-126.

- סגל = א' סגל, מסורות הנוסח של בבלי מגילה, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ב.
- סוקולוף = מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב.
- עמר = תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ניקד הגיה והעיר י"א עמר, ירושלים תש"מ.
- עפשטיין = א' עפשטיין, מקדמוניות היהודים, ירושלים תשי"ז.
- פורת = א' פורת, לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח.
- פרידמן = M. A. Friedman, *Jewish Marriage in Palestine*, Tel-Aviv-New York 1981
- פרידמן, אילן = ש"י פרידמן, "לאילן היוחסין של נוסחי בבא מציעא - פרק בחקר נוסח הבבלי", מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלא שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 93-147.
- פרידמן, גאונים = ש"י פרידמן, "לתלמודם של גאונים: קטע קדום של תלמוד עם גליונות-נוסח", תרביץ נא (תשמ"ב), עמ' 37-48.
- פרידמן, האשה = ש"י פרידמן, "פרק האשה רבה בבבלי, בצירוף מבוא כללי על דרך חקר הסוגיא", מחקרים ומקורות, א (ערוך בידי ח"ו דימיטרובסקי), ניו-יורק תשל"ח, עמ' 275-441.
- פרידמן, זוטות = ש"י פרידמן, "זוטות לארמית הבבליה", לשוננו נח (תשנ"ד), עמ' 49-57.
- פרידמן, חושינו = ש"י פרידמן, "חושינו, חיישינו", לשוננו נ (תשמ"ו), עמ' 37-42.
- פרידמן, כתיב = ש"י פרידמן, "כתיב השמות רבה ורבה בתלמוד הבבלי", סיני ק (תשנ"ב), עמ' קמ-קסד.
- פרידמן, מסכת = ש"י פרידמן, "מסכת עבודה זרה, כ"י ניו-יורק - כתב יד שהועתק בשני שלכים", לשוננו נו (תשנ"ב), עמ' 371-374.
- פרידמן, נתן = ש"י פרידמן, "נתן < למיתב, ליתב (בארמית של התלמוד הבבלי)", לשוננו נג (תשמ"ט), עמ' 121-123.
- פרידמן, קבוצותיהם = ש"י פרידמן, "קבוצותיהם של כתבי-היד מן התלמוד הבבלי על פי כתיב ולשון", לשוננו נו (תשנ"ד), עמ' 123-124.
- פרידמן, קטע = S. Friedman, "An Ancient Scroll Fragment (b. Hullin = 101a-105a) and the Rediscovery of the Babylonian Branch of Tannaitic Hebrew", to appear in: *JQR*, and abbreviated in: M. Bar-Asher (ed.), *Scripta: Studies in Mishnaic Hebrew*
- פרידמן, קצר = ש"י פרידמן, "כל הקצר קודם", לשוננו לה (תשל"א), עמ' 117-129.
- 206-192 (מ' בר-אשר [עורך], קובץ מאמרים בלשון תז"ל, ב, ירושלים תש"ס, עמ' 299-326).

- פרידמן, שיירי = ש"י פרידמן, "שיירי כתבי־יד קדומים למסכת בבא מציעא", עלי ספר ט (תשמ"א), עמ' 5-55.
- פרידמן, תלמוד, = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך, פרק "השוכר את האומנין", הפירושים, ירושלים תשנ"א.
- פרידמן, תלמוד₂ = ש"י פרידמן, תלמוד ערוך (כנ"ל), נוסח ומבוא (בדפוס).
 פרנקל = ז' פראנקעל, מבוא הירושלמי, ברעסלוויא תר"ל (ירושלים תשכ"ז).
- קארה = י' קארה, כתבי־היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית, ירושלים תשמ"ד.
- קוהוט = ח"י קאהוט, ערוך השלם, וינה-ניו־יורק תרל"ח-תרנ"ב (ניו־יורק תשט"ו) (8 כרכים).
- קוטשר, לשון חז"ל = י' קוטשר, "לשון חז"ל", בתוך: ש' ליברמן, ש' אברמסון, י' קוטשר וש' אש (עורכים), ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 246-280.
- קוטשר, מחקרים = י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז.
- קוסובסקי = מ' קוסובסקי, אוצר לשון תלמוד ירושלמי, ירושלים תש"ם-תשנ"ג (5 כרכים).
- קימרון = א' קימרון, "אל"ף מצעית כאם קריאה", לשוננו לט (תשל"ה), עמ' 133-146.
- M. Krupp, "Manuscripts of the Babylonian Talmud", in: S. Safrai = קרופ (ed.), *The Literature of the Sages*, I, Assen-Maastricht 1987, pp. 346-365
- רבינוביץ = צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי יניי, תל־אביב תשכ"ה.
- רבינוביץ, מעשים = צ"מ רבינוביץ, "ספר המעשים לבני ארץ־ישראל - שרידים חדשים", תרביץ מא (תשל"ב), עמ' 275-305.
- רוזנטל, כ"י ששון = א"ש רוזנטל, תלמוד בבלי, מסכת פסחים, כתבי־יד ששון-לונצר ומקומו במסורת־הנוסח, לונדון תשמ"ה.
- רוזנטל, לשמועת = א"ש רוזנטל, "לשמועת הפתיחה של בבלי תענית", בתוך: ש' פינס (עורך), ספר זכרון ליעקב פרידמן ז"ל, ירושלים תשל"ד, עמ' 237-248.
- רוזנטל, תולדות = א"ש רוזנטל, "תולדות הנוסח ובעיות־עריכה כחקר התלמוד הבבלי", תרביץ נו (תשמ"ח), עמ' 1-36.
- רוזנטל-ליברמן = א"ש רוזנטל וש' ליברמן, ירושלמי נזיקין, ירושלים תשמ"ד.
- שיטת הקדמונים = שיטת הקדמונים על שלש בבות, ההדיר מ"י הכהן בלוי, ניו־יורק תשמ"ג.
- שכטר-סינגר = קונטרסים מתלמוד בבלי כריתות ותלמוד ירושלמי ברכות, ההדירו ש"ז שעכטער וש' סינגער, קאנטאבריגיא תרנ"ה (ירושלים תשל"א).

שרביט, כתיב = ש' שרביט, "מסורות כתיב וכתובה בספרות התנאים", בתוך: מ"צ קדרי וש' שרביט (עורכים), הלשון העברית לתקופותיה, קובץ מחקרים ליוכל הע"ה של פרופ' גב"ע צרפתי (=בלשנות עברית 33-35), תשנ"ב, עמ' 101-122. שרביט, תופעות = ש' שרביט, "שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים", תעודה ו (תשמ"ח), עמ' 43-62.